

2010 KÜLTÜR MERKEZİ DÖNÜŞÜM PROJESİ
BAĞLAMINDASURP VORTVOTS VORODMAN KİLİSESİ
SURP VORTVOTS CHURCH IN THE CONTEXT OF 2010
CONVERSION INTO CULTURAL CENTER

Elmon Hançer*

Abstract

Sultan Mehmed II founded the first Istanbul Armenian Patriarchate in 1461. The first headquarters of Patriarchate which located in Samatya, moved to its present location in Kumkapı in 1641. The Cathedral of Patriarchate Surp Asdvadzadzin Church was rebuilt as a complex by Kırkor Amira Balyan and Hacı Devlet Garabetyan in 1828. Vortvots Vorodman, the church on the southernmost end of the complex is restored by Istanbul 2010 European Capital of Culture Committee and Armenian community and is named as Vortvots Vorodman Church-Mesrop Mutafyan Cultural Centre.

Surp Vortvots Vorodman Kilisesi'nin İçinde Yer Aldığı Yapı Grubunun Tarihi

Fatih Sultan Mehmed, 29 Mayıs 1453'te İstanbul'u fethederek Bizans İmparatorluğu'na¹ son vermiştir. Kurucusu Constantinus'un adını taşıyan ve son Bizans döneminde eskimeye yüz tutmuş olan İstanbul, çetin bir savaşın ardından iyice harap olmuş, eski görkemini yitirmiş olmalıdır. Fatih, imparatorluk başkenti bu ünlü şehri iskân etmek, ekonomik, sosyal ve kültürel bakımlardan kalkındırmak, payitahta yaraşır bir hale getirebilmek amacıyla sürgün usulüne başvurarak, Anadolu'dan İstanbul'a göçleri teşvik ve tertip etmiştir². Türklerle beraber İstanbul'a sevk ettirilen Ermeni, Yahudi

* Sanat Tarihiçisi Dr.: Kâzım Silivrili Sokak Uğur Ap. No: 3/9 34149-Yeşilköy-İstanbul, Türkiye. Email: elmonhancer@gmail.com

1 Bizans terimi 19. Yüzyılda Batılı tarihçilerin yakıştırdığı bir ad olup, aslında bu devletin adı Doğu Roma İmparatorluğu idi.

2 Anonim, "İstanbul'un Fethi", **Türk Ansiklopedisi**, C. XVI, İstanbul, 1946, s. 158. Bu

ve diğer ahalinin özellikle ilim, fen, servet, sanat ve ticaret sahibi olmasına özen gösterilmiştir³. Bu göçler aralıklarla devam ederken, İstanbul'un çeşitli yerlerine yerleştirilen Müslüman ve gayrimüslim halklar, geldikleri yörelerin adlarını verdikleri yeni mahalle ve semtler kurmuşlardır⁴.

Fatih Sultan Mehmed, Rum patrikliğini yeniden kurduktan sonra (1453), Bursa'nın ve tüm Osmanlı Ermeni toplumunun dini temsilcisi olan Piskopos Hovagim'i, Bursa'nın ileri gelenlerinden birkaç Ermeni aile ile birlikte İstanbul'a davet etmiş, 1461 yılında kendisini ilk Ermeni Patriği ilan etmiştir⁵.

---

nedenle, devlet malı ilan edilen Bizans binaları, başlangıçta her gelene parasız ve mülk olarak verilmiştir. Bkz., Şehabeddin Tekindağ, "Türk Devri 1453-1520 yılları" **İslam Ansiklopedisi**, C. V, II. Kısım, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950, s. 1205-1207. Fetih sırasında şehri terk eden Rumlara şehirde yeniden yerleşmeleri için gerekli izni veren Fatih, daha evvel sahip oldukları dini hak ve özgürlükleri iade ederek Ekümenik Rum-Ortodoks Patrikliği'ni yeniden kurmalarına olanak sağlamıştır. Bkz. Arşak Alboyacıyan, "Batı Ermeni Cemaati'nin Teşekkülü" (Ermenice), **Şoğagat**, 11.Yıl, Sayı:2, Ocak-Aralık İstanbul, 1962, s. 22; Kritovulos, **Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sani** (İstanbul'un Fethi), Çev. Karolidi, İstanbul, 1967, s. 109; Ekrem Hakkı Ayverdi, **Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu**, Ankara, 1958, s. 73.

3 Fatih, şehrin Türkleştirilmesi için Eylül 1453 tarihine kadar, Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif şehirlerinden öz Türk soylu olan ilk seferde beş bin ailenin İstanbul'a nakledilmesini emretmiş, göçleri cazip hale getirmiştir. Bkz., Kritovulos, **a.g.e.**, s. 164; Ayverdi, **a.g.e.**, s. 73. Fatih'in hekimbaşısı Amirdovlat ve daha önce söz edilen Ankaralı Abraham, Fatih döneminde İstanbul'da yaşamış en ileri gelen Ermeni simalardır, bkz., Kevork Pamukciyan, "Ermeniler", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul, 1994, s. 191.

4 Tekindağ, **a.g.m.**, s. 1205-1207; Alfons Maria Schneider, "XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", **Belleten**, C. XVI, Sayı:61, Ankara, 1952, s. 41-42; Semavi Eyice, "İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme", **Türkiyat Mecmuası**, Sayı: XIV, İstanbul, 1965, s. 199-216.

5 Mağakya Ormanyan, **Ermeni Kilisesi**, Buenos Aires, 1949, s. 111. Fatih Sultan Mehmed, dış siyasetinde, ilişkilerinde dostluğu amaç edinmiş, iç siyasetinde de buna fazlasıyla önem vermiş, din, dil ve ırk ayırımı gözetmeksizin tüm vatandaşlarının sevgi ve saygısını kazanmak istemiştir. Bu bağlamda Hıristiyan tebasından önce Ermeni vatandaşlarının sevgi ve güvenini kazanmak için harekete geçmiş, daha Bursa'dayken onlarla yakın temas kurmuştur. Bir gün Fatih tebdili kıyafet giyerek Bursa'nın Ermeni cemaati ruhani reisi olan Piskopos Hovagim'i görmeye gider. Odasında Tevrat okumakta olan Hovagim Fatih'i görünce çok şaşırır, fakat O'nun samimi tavrı Piskoposu rahatlatır. Sultan "Şu sırada ne okuduğunu anlayabilir miyim?" diye sorunca, Piskopos "Mukaddes kitaptır, padişahım" cevabını verir. Sultan "Öyleyse bir sayfa aç, bakalım ne gelecek, orasını oku ve izah et" deyince, Piskopos Tevrat'tan rastgele bir sayfa açarak, peygamberler babından bir ayeti okur ve "Bütün dünyaya sahip olacaksınız, padişahım" cevabını verir. Sultan "Bizans da dahil midir?" diye sorunca, Piskopos "Hay, hay padişahım, ona

Kaynaklar, bu göreve gelen Ermeni piskoposların aslında önceleri marhasa (önder, Ermenice: araçnort) gibi ruhani önderliği tanımlayan başka sıfatlarla anıldığına, ancak 1543'te Tercanlı I. Asdvadzadur döneminde "Patrik" sıfatının açıkça kullanıldığına işaret etmektedir. Fatih, Osmanlı topraklarında yaşayan tüm Ermenilerin patriğini, Rum Ortodoks Patrikliği'ne tanınan bütün hak ve yetkilerle donatmıştır. Ermeni Patriği millet başı (etnark) statüsü ile Ermeni milletin sivil önderliği görevini de üstlenmiş, böylece Ermeniler Osmanlı millet sistemi içinde üç gayrimüslim cemaatten biri olarak yer almışlardır⁶.

Daha sonra İstanbul'daki Ermeni cemaatini çoğaltmak için memleketin çeşitli yerlerinden (Bursa'dan, Ankara'dan, Bayburt'tan, Adana dolaylarından, v.s.) çok sayıda Ermeni aileler de payitahta naklettirilmişler, surların dahilindeki Samatya, Yenikapı, Kumkapı ve esasen eskiden beri Ermenilerin yaşadıkları Galata'ya yerleştirilmişlerdir⁷. Fatih devrinde devlet fermanlarında patrikleri "Altı cemaat tabir olunur milleti Ermeniyan Batriki"⁸ şeklinde ifade edilmiş, ilk kez resmen cemaat statüsüne yükseltilmiş, ilerleyen süreçte

---

şüpheniz mi var, tekml dünya diyor" şeklinde cevaplar. Fatih "Öyle ise, benim için dua eyle, eğer İstanbul'u alacak olursam, onu payitaht edeceğim ve seni de ahalinle birlikte oraya getirtip, patrik yapacağım" der. Geçmişten günümüze söylene gelen bu olayın ne denli doğru olduğu bilinemez, fakat gerçeklik payının büyük olduğu da fetihten sonraki gelişmelerden izlenebilir. Fatih'in çok iyi bildiği yedi lisan arasında Ermenicenin de yer aldığı söylenir, hatta Piskopos Hovagim'le Ermenice konuştuğu rivayet edilir. Bkz. Mikayel Çamçiyants, **Badmutyun Hayots** (Ermeni Tarihi), C. 3, Venedik, 1786, s. 500; Y. G. Çarkciyan, **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler**, 2. Baskı, Kesit Yay., İstanbul, 2006, s. 17-18; Vağarşag Seropyan, "Ermeni Patrikliği", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, 1994, s. 188.

6 Günay Göksu Özdoğan-Fusun Üstel-Karin Karakaşlı-Ferhat Kentel, **Türkiye'de Ermeniler-Cemaat-Birey-Yurttaş**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 52-53 ve 165-166.

7 Ayverdi, **a.g.e.**, s. 4 ve 81; Anonim, **a.g.m.**, s. 158; Kevork Pamukciyan, "İstanbul'da Ermeniler", **Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar- İstanbul Yazıları**, C. I, Aras Yay., İstanbul, 2002, s. 3-4; Galata Ermenileri ve kiliseleri için bkz., İlmon Hançer, "Galata ve Pera'daki Ermeni Kiliseleri (İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, 1996; Hançer, "Galata ve Pera'daki Ermeni Kiliseleri", **Geçmişten Günümüze Beyoğlu**, C. II, İstanbul, 2004, s. 507-538.

8 "Millet" kavramı ve Osmanlı toplumunun yapılanması için bkz. Gülnihal Bozkurt, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, s. 9 vd.; İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İletişim yay., İstanbul, 1985, s. 998-999; Ormalyan, **a.g.e.**, s. 110-111; Alboyacıyan, **a.g.m.**, s. 22.

şehrin başlıca altı mevkiinde, altı kilise etrafına toplu halde yerleştirilmiş olan Ermenilere, “Altı Cemaat” adı verilmiştir⁹. Fatih Sultan Mehmed, dini vecibelerini yerine getirebilmesi için, metruk halde bulunan Bizans Kiliseleri’ni Ermeni cemaatinin kullanımına tahsis etmiştir¹⁰.

Bizans İmparatorluğu’nun 1030’lara tarihlenen Samatya’daki ünlü Peribleptos (her taraftan görülebilen ve gören, herkes tarafından hayran olunan) Manastırı¹¹ ve Meryem Ana’ya adanmış ibadethanesi, bu civara yerleştirilen Karamanlı Ermenilere verilmiş¹² ve 1461’den itibaren ilk Ermeni Patrikhane Kilisesi olmuştur¹³. Samatya’da, halen -kilisenin kalorifer dairesi olarak kullanılan- eski manastırın alt yapısı üstünde yükselen, son olarak 1887’de yeniden inşa edilen Surp Kevork Kilisesi, çevresiyle birlikte, bol miktardaki suları, altındaki sarnıcı ve bugüne kadar mevcut ayazmasından dolayı Türkler arasında Sulu Manastır adı ile ünlenmiştir¹⁴. Humma hasta-

9 Krikor Abacıyan, “Fethi Takibeden Yıllarda Ermeni Adı ile kurulmuş İlk Mahalleler ve İstanbul Ermeni Cemaatinin Yerleşimi” (Ermenice), **Şoğagat**, 3. Yıl, Sayı: 3 (Mart), İstanbul, 1954, s. 70-72; Eremya Çelebi Kömürçiyani, **İstanbul Tarihi-XVII. Asırda İstanbul**, Çev. H. D. Andreasyan, Haz. K. Pamukciyan, Eren Yay., İstanbul, 1988, s. 73; Hrant Asatur, “Gosdantnubolso Hayerı yev İrents Badriarknerı” (İstanbul Ermenileri ve Patrikleri), **Intartsag Oratsuyts Surp Pırgiç Azkayin Hivantanotsi** (Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Salnamesi), İstanbul, 1901, s. 80-81; Ğugas İncicyan, **XVIII. Asırda İstanbul Tarihi**, Çev. H. Der Andreasyan, Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1976, s. 19-22; Schneider, **a.g.m.**, s. 42; Pamukciyan, **a.g.m.**, s. 191; Pamukciyan, **a.g.e.**, C. I, s. 3-4.

10 Pamukciyan, “Kumkapı Patrikhane Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elindedir?”, **a.g.e.**, C. I, s. 151.

11 Feridun Özgümüş, “Peribleptos Manastırı (Sulu Manastır)”, **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 14, İstanbul, 1997-1998, s. 21-32; Hançer, “İstanbuli Barışnerun Meç Kdnvoğ Ut Hay Yegeğetsiner” (İstanbul Surları İçindeki Sekiz Ermeni Kilisesi), **Nor San**, 1993, İstanbul; tıpkı basım *Haraç*, Paris, 10 Mart 1952, s. 2.

12 Fatih’in hekimbaşısı Amirdovlat, Ermeni göçmenlerin Samatya’ya yerleştirilmelerinin tarihi 1479 olarak belirtir, bkz.; Vahram Torkomyan, **Badmutyun Eremya Çelebi Kömürçiyani** (Kömürçiyani’nin İstanbul Tarihi), C. 1, Viyana, 1913, s. 227-228; Kömürçiyani, **a.g.e.**, s. 80.

13 Kömürçiyani, **a.g.e.**, s. 73; Anonim, “Nşanavor Tvaganner-Kronigon G.Bolso Badriarkutyani” (Meşhur Tarihler- İstanbul Patrikhanesi Kroniği), **Intartsag Oratsuyts** (Salname), İstanbul, 1909, s. 57; Önce Meryem Ana’ya ithafen Surp Asdvadzadzin, 18. Yüzyıldan itibaren Surp Kevork (Aya Yorgi/Aziz George) adıyla kutsanmıştır. Bkz., Vağarşag Seropyan, “Kevork (Surp) Kilisesi”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul, 1994, s. 552; Pamukciyan, “Sulumanastır Surp Kevork Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elindedir?”, **a.g.e.**, C. I, s. 144.

14 15. yüzyıl sonunda bu kilisede yazılmış olan iki el yazmasında da Sulu Manastır adı zikredilir. Bkz., Torkomyan, **a.g.e.**, s. 211-212; Kömürçiyani, **a.g.e.**, s. 72-77; Kömürçiyani,

larını iyileştirdiğine inanılan Peribleptos Manastırı'nın ayazması, Vaftizci Yahya'ya ithafen Surp Hovhannes Mıgırđıç adı ile kutsanarak günümüze kadar korunmuştur¹⁵.

İlgili kaynaklar Kumkapı'da Ermenilere ait üç kilise olduğunu zikretmektedir. Yenikapı semtinde birbirine yakın mahallerde iki Ermeni kilisesi vardı. Langa mahallesinde, Hisar Dibi'nde Zındandelen Hamamı'nın yakınında bulunan Surp Sarkis Kilisesi'nin¹⁶ ilk kuruluş tarihi bilinmemektedir. Ancak, bu civara yerleştirilen Ermenilere verilen kilisenin Bizans çağına kadar gittiği düşünülmektedir¹⁷. Bu ibadethanenin sol tarafında Yenikapı içine doğru, Çinili Hamam yakınında Ermenilerin Surp Nigoğayos adlı bir kilisesi daha vardı¹⁸. Fatih Sultan Mehmed'in hekimbaşısı olan Amasyalı Amirdovlat, 1474 ve 1478 tarihlerinde Surp Nigoğayos adlı bir kilisede, iki el yazmasını tercüme edip kopyalamış olduğunu belirten ve Yenikapı'daki bu kiliseye gönderme yapan iki muhtıra bırakmıştır¹⁹. 1652'de yangın geçirerek yenilenen Surp Sarkis Kilisesi, 1660'ta üç gün süren büyük yangında Surp Nigoğayos Kilisesi ve yedi Rum kilisesi ile birlikte tamamen yanmış, her ikisi de birkaç yıl içinde yeniden inşa edilmelerine karşın, Surp Nigoğayos

---

Badmutyun Hırgızman Gosdantubolso (İstanbul'un 1660 Yangını Tarihi), İstanbul, 1991, s. 76-77; Pamukciyan, "Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını", **Tarih ve Toplum**, C. 13, Sayı: 75, İstanbul, 1990, s. 31-33.

15 Kömürçiyen, **a.g.e.**, s. 76; Jean Ebersolt, **Bizans İstanbulu ve Doğu Seyyahları**, Çev. İ. Arda, 2. Baskı, İstanbul, 1999, s. 174.

16 Langa'daki bu kiliseden önce, Galata'da 14. yüzyıl başlarından itibaren varlığı zikredilmiş olan bir Surp Sarkis Kilisesi bulunmakta idi. Bu yapının yerinde 1431 tarihinde Surp Krikor Lusavoriç adlı bir mabed inşa edilmiştir. Bkz. Hançer, **a.g.e.**, s. 98-100; Hançer, **a.g.m.**, s. 507, 509-510.

17 Bu kilisenin adı ilk kez, halen Erivan Mesrob Maşdots Devlet Kütüphanesi'nde korunan 7831 numaralı İncil'in muhtirasında belirtilmiştir. Bkz., Kömürçiyen, **a.g.e.**, s. 84, dñn. 61a; Levon Haçikyan, **15 erort Tari Hayeren Tserakreri Hişadagaranner** (15. Yüzyıl Ermenice Elyazmaları Muhtıraları), C. II, Erivan, 1958, s. 389.

18 Hagop Varjabedyan, **Harüramyä Hopelyan Badriarkanisd Mayr Yegeğetsvo Kumkapui** (Kumkapı Patrikhane Ana Kilisesi'nin Yüzüncü Yılı Jübilesi), İstanbul, 1928, s. 7; Sarkis Sarraf Tıbir Hovhannesyan, **Payitaht İstanbul'un Tarihçesi**, Çev. E. Hançer, Tarih Vakfı, İstanbul, 1996, s. 9.

19 Hekimbaşının sözünü ettiği yapı, Yenikapı Langa'daki Surp Nigoğayos Kilisesi olup, burası Tokatlı Abgar Tıbir tarafından İstanbul'da kurulan ilk Ermeni matbaasının kurulduğu yerdir. Kimi tarihçiler bu kilisenin halen Kefeli Camii olan Edirnekapı'daki Surp Nigoğayos olduğunu kabul ederlerse de, söz konusu kilise çok daha eskiye tarihlenen Langa'daki bu yapı olmalıdır. Bkz., Torkomyan, **a.g.e.**, s. 279-282 ve 286; Varjabedyan, **a.g.e.**, s. 8; Kömürçiyen, **a.g.e.**, s. 85-86.

1662’de, Surp Sarkis ise 1674’te ortadan kaldırılmışlardır²⁰.

Kumkapı’daki üçüncü ibadethane Surp Asdvadzadzin Kilisesi’dir. Tarihi yarımadayı Marmara Denizi boyunca tahkim eden surların üzerindeki kapılardan biri olan Kumkapı’nın Bizans dönemindeki adı Kontoskalion olup, bu kapının batısında, fazla uzak olmayan bir noktada Heptaskalon adlı küçük çaplı bir kapı daha vardı. Kaynaklar, içinde İstanbul’un ilk patriği olan Métrophanes’in mezarını barındıran, Aziz Akakios ile Euphemia ve Khrysanthos²¹ Kiliseleri’nin Heptaskalon civarında yer aldığını zikretmektedir. Mordtmann, Ermeni Kilisesinin bulunduğu alanda Bizans kiliselerinin varlığına işaret etmektedir²².

Gerçekte Surp Asdvadzadzin yapılar topluluğunun ve Patrikhane binasının yerleri tam olarak Kumkapı’da değil, tarihçilerin adlandırdığı gibi Langa semti ve Heptaskalon yakınında olmalıdır. Diğer taraftan Pamukciyan’ın da belirttiği gibi, Ermeni Patriklik kilisesinin altındaki ayazma, buranın evvelce bir Bizans mabedi olduğunun kesin göstergesidir.

Patrikhane kompleksi 1999 depremi akabinde 2000-2003 yılları arasında

20 Çamçıyants, **a.g.e.**, s. 691-692, 715; İncicyan, **a.g.e.**, s. 42-43; Torkomyan, **a.g.e.**, s. 275, 278; Asadur, **a.g.m.**, s. 103; Arşak Alboyacıyan, “Anhedatsadz Hay Yegeğetsineri Bolso Meç” (İstanbul’da Yokolmuş Ermeni Kiliseleri), **Intartsag Oratsuyts** (Salname), İstanbul, 1925, s. 327-337; Varjabedyan, **a.g.e.**, s. 10; Kömürçiyen, **a.g.e.**, s. 84-85; Pamukciyan, “Eremya Çelebi’ye Göre İstanbul’un 1660 Yangını”, **Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar- İstanbul Yazıları**, C. I, İstanbul, 2002, s. 105.

21 Kaynakta, Kadıköylü Azize Euphemia ile adaş başka bir azizenin, Chrysanthos adı ile birlikte zikredildiği, Euphemia- Chrysanthos adlı kilisenin Heptascalon’daki Acacius ve Métrophanes yakınında bulunduğu dışında başka bir bilgi verilmemiştir. Bkz., Raymond Janin, **La Géographie Éclésiastique de l’Empire Byzantin-Les Églises et Les Monastères**, Tome III, Paris, 1969, s. 129-130.

22 Kömürçiyen, **a.g.e.**, s. 81; Mordtmann’ın aksine Janin, Ermeni Patrikhanesi yapılarının Kontoscalion/Kumkapı’da bulunduğunu, Heptascalon’daki bu yapıların yeri ile örtüştürülemeyeceğini bildirmektedir. Bkz., Janin, **a.g.e.**, s. 14-15; A. David Mordtmann, **Esquisse Topographique de Constantinople**, Lille, 1892, s. 57-58; ayrıca bkz., A. Van Millingen, **Byzantine Constantinople, The Walls of the City and Adjoining Historical Sites**, London, 1899; Albrecht Berger, **Untersuchungen Zu Den Patria Constinupoleos**, Bonn, 1988, s. 464-468 (görülmedi); Ferudun Özgümüş, Surp Asdvadzadzin Kilisesi bahçesinde 1. yüzyıla tarihlendirdiği beyaz mermerden bir mezar steli ile Orta Bizans Dönemi (842-1204) sonuna tarihlendirdiği, koyu renkli gri mermerden kesik konik biçiminde bir başlık tespit etmiştir. Bkz. Özgümüş, “2006 İstanbul Sur İçi Arkeolojik Yüzey Araştırmaları”, **25. Araştırma Sonuçları Toplantısı** (28 Mayıs-1 Haziran 2007 Kocaali), C. 2, Ankara, 2008, s. 152, 156.

köklü bir onarımdan geçirilmiştir. Bu çalışmalar sırasında, Patrikhaneyi sınırlayan çevre duvarının altına kadar giden ve büyük olasılıkla Bizans dönemine ait bazı bölümler ortaya çıkarılmıştır. Günümüzde Patrikhane-nin karşısında kalan, merkezinde Surp Asdvadzadzin Patrikhane Katedrali ile simetriğindeki Surp Haç ve Surp Vortvots Vorodman Kiliseleri'nin yer aldığı külliye'nin içinde, Surp Harutyun Şapeli altında bulunan su kaynağı-nın evvelce hangi yapılara ait olduğu konusu belirgin değildir. Bu kaynak Patrikhane kompleksinin 1828 yılındaki son inşasında bir ayazma haline getirilmiş ve Surp Theodoros adıyla kutsanmıştır²³. Patrikhane Kilisesi'ni destekleyen -sağa ve sola doğru devam ettiği izlenimi veren- iri ayaklar ve tonozların, diğer taraftan Vorodman Kilisesi'nin 2011'deki restorasyonu sırasında alt kotta dikkati çeken bazı bölümler, yukarıda sözü edilen Bizans manastırlarını akla getirmektedir. Etrafıca bir arkeolojik çalışma yapmaya elverişli olmadığı, ancak olanaklar dahilinde bir incelemeye gereksinim duyulduğu açıktır. Bununla birlikte yapılan gözlemler ışığında Bizans Ki-liselerinin yerleriyle örtüştüğü varsayılabilir.

1641'den bu yana Patriklik Kilisesi olan ve Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin yerinde bulunduğu anlaşılan Bizans dönemi manastırları²⁴ Fatih Sultan Mehmed tarafından, fethin akabinde Anadolu'dan göç ettirilen ve Kumkapı-Langa'ya yerleştirilen Ermenilerin kullanımına bırakılmıştır²⁵. Torkomyan, Fatih'in hekimbaşısı Amirdovlat'a ait 1480 tarihli el yazmasının, muhtıra-sındaki bilgilere dayanarak Kumkapı'daki, "Çarkhapan Surp Asdvadzad-zin²⁶" olarak zikredilen bu Ermeni kilisesinde yazıldığını belirtmektedir.

23 Elmon Hançer, "Kumkapui Surp Asdvadzadzin Atoransid Mayr Yegeğetsin" (Kumkapı Surp Asdvadzadzin Patrikhane Ana Kilisesi), *Nor San*, Sayı: 14, İstanbul, 1994, s. 16; Pamukciyan, *a.g.e.*, C. I, s. 148.

24 Fetih'ten önce ve sonra yukarıda adı geçen Bizans Manastırlarının fiziki durumu hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

25 1719'deki bir yangın sonrası onarımı için, Sultan III. Ahmed'den (1673-1736) alınan; "Feth-i Hakani'den beri yedlerinde (ellerinde) terk olunan Miryemana Kilisesi demekle maruf kadim kilise..." şeklinde devam eden ve Krikor Abacıyan tarafından okunup daktilo edilen fermana istinaden kiliselerin Ermenilere verilmiş tarihi veya dönemi aydınlığa kavuşmuştur. Bkz., Pamukciyan, *a.g.e.*, C. I, s. 151-153.

26 Çarkhapan "Kötülükleri bertaraf eden" anlamına gelir. Pamukciyan'a göre Kumkapı'daki mabed bu adla hiç zikredilmemiştir. Bkz., Kömürceyan, *a.g.e.*, 81'de dn. 52b. Edirnekapı'da, 1640'tan önce Sadrazam Kemankeş Mustafa Paşa tarafından Odalar adıyla camiye çevrilen, "Santa Maria di Constantinopoli" adlı Latin Kilisesi, Ermenilerce "Çarkhapan Surp Asdvadzadzin" olarak adlandırılmıştır. Aslında 7. yüzyıldan kalma bir Bizans yapısı olan bu kilise, 1475'te Kırım'ın fethiyle birlikte İstanbul'a getirilerek bu semtte iskan ettirilen Kefeli

Muhtıradan anlaşıldığına göre, Fatih, Uzun Hasan ile yaptığı savaştan sonra 1479'da İstanbul'a dönerken, Karamanlı Ermenilerle birlikte patriklik görevi için payitahta birkaç rahip de getirmiştir. Bu din adamlarının Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nde ikâmet ettiği bilinmektedir. Bu verilere dayanan Torkomyan ilk Patriklik Kilisesi'nin bu yapı olduğunu öne sürmektedir²⁷.

Kömürçiyân'ın Ermenilerin en büyük "teselligâhı" olarak sözünü ettiği, 1641'de Samatya'dan nakledilen Ermeni Patrikhanesinin kilisesi olan Surp Asdvadzadzin, ilk kez Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi'nde bu adla anılmıştır²⁸. 1645'te Kumkapı'da meydana gelen büyük yangında dört Rum Kilisesi ve beş bin evle birlikte Surp Asdvadzadzin Kilisesi de yanmıştır. Çamçıyants yangın sonrasını şöyle nakletmiştir: Yangından bir ay sonra, Padişah Sultan İbrahim, Kara Mustafa Paşa'nın halefi olan sadrazam Civan Mehmed Paşa'nın refakatinde yangın yerini görmek üzere Kumkapı'ya gelir. Kilise harabelerinin yanından geçerken, yarı yanmış tasvirleri gördüğünde, sadrazama bunların ne olduğunu sorar, o da "Ermeni ve Rum kullarınızın mabedleridir", cevabını verir. Padişah şimdiye dek neden yapılmadıklarını sorduğunda, sadrazam "İradenizi beklemekteler" şeklinde cevaplar. Sultan İbrahim sarayına dönünce bu kiliselerin en kısa zamanda inşa edilmesi için bir ferman lütf etmiş ve Hıristiyanlar sevinçle işe koyulmuşlardır. Surp Asdvadzadzin'in inşasında Divrikli Rahip Boğos'un önderliğinde, her sı-

---

Cenevizlilerin ve Ermenilerin ortak kullanımına bırakılmıştır. Bu ibadethanenin yakınında bulunan ve 1627'de Kefeli Mescidi'ne dönüştürülen San Nicolaus veya Surp Nigoğayos Kilisesi de, Ermeniler ve Latinler tarafından ortak kullanılmakta idi. Bkz., Eyice, "Odalar Camii veya Tarihi İstanbul'da Tarihi Bir Eserin Yokoluşu", **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 12, İstanbul, 1993-1994, s. 2-3; Eyice, "Odalar Camii", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul, 1994, s. 120-121; Eyice, "Kefeli Mescidi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul, 1994, s. 517-518; Kömürçiyân, **a.g.e.**, s. 226, dn. 426a; W. Müller-Wiener, **İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası**, Çev. Ü. Sayın, 2001, İstanbul, s. 166, 188. Bu bağlamda, Apostolik Ermenilerin Katoliklerle aynı mabedi kullanmaları da aydınlatılması gereken önemli bir noktadır.

27 Kömürçiyân, **a.g.e.**, s. 81; Torkomyan, Karamanlıların Peribleptos Manastırı çevresine yerleştirilmesinden ötürü Kumkapı'daki ilk Ermeni Patrikhanesi'nin Samatya'ya taşındığını savunur. Bkz., Torkomyan, **a.g.e.**, s. 226-227 ve 229; Torkomyan, **Pazmaveb**, 1902, Venedik, s. 368; Varjabedyan, **a.g.e.**, s. 10-11.

28 Çamçıyants, **a.g.e.**, s. 624; Polonyalı Simeon, gezdiği dönemde İstanbul'daki Ermeni Kiliselerini şöyle sıralar: Langa'da Surp Sarkis, Surp Nigoğayos ve Surp Asdvadzadzin, Balat, Samatya'da Patrikhane Kilisesi olan Surp Kevork, Galata'da ise Surp Krikor Lusavoriç. Bkz., Polonyalı Simeon, **Seyahatname (1608-1619)**, Çev. H. Der Andreasyan, İstanbul, 1964, s. 4, 11-12.

nıftan kadın-erkek, yaşlı-genç hep birlikte çalışmışlar, bir yıl sonra 1646'da kiliseyi eskisinden daha güzel bir şekilde bina etmişlerdir²⁹ .

Kömürçiyân'ın, İstanbul'un 1660 Yangını Tarihi adlı eserinde naklettiğine göre Surp Asdvadzadzin; günün patriği Kefeli Mardiros'un büyük gayretleri ve aldığı önlemler sayesinde 14 Temmuz 1660 tarihinde baş gösteren yangından mucizevi bir şekilde kurtulmuştur³⁰. 6 Temmuz 1718 günü otuz dört saat süren, elli bin ev ile on beş bin insanın öldüğü rivayet edilen büyük yangında, Patrikhane ve kilisesi de yanmıştır. Bir yıl sonra Kudüs Patriği Krikor Şkhtayagir ile İstanbul Patriği Hovhannes Golod'un gayretleri, Hacı Seğpos, hassa mimarları Hacı Melidon Araboğlu ve Sarkis Kalfa'nın desteğiyle aynı yıl, yetmiş gün içinde yeniden inşa edilen Surp Asdvadzadzin Kilisesi 1719'da kutsanarak ibadete açılmış ve bu tarihten sonra ilk defa Ana Kilise olarak anılmaya başlanmıştır. Yan yana üç kilise şeklinde planlanmış olan yapı grubunun merkezinde yer alan Surp Asdvadzadzin'in güneyindeki mabed Surp Hagop, kuzeyindeki ise Dış Kilise de denilen Surp Sarkis adıyla kutsanmıştır. Bu yangında Patikhane binası da harap olduğundan yenilenmiştir³¹.

10 Mayıs 1762 günü baş gösteren ve yirmi dört saat süren yangında büyük hasar gören Surp Asdvadzadzin Kilisesi, dönemin İstanbul patriği, ünlü ilahiyatçı ve şair Başpiskopos Hagop Nalyan'ın (1706-1764) gayreti ve şahsi dostu Sadrazam Koca Ragıp Paşa'nın (1669-1763) himmetiyle onarılmıştır (1764). Kilisenin avlusunda 1738'de yaptırılmış olan Kudüs Patrikliği Temsilciliği bu sırada yanmış olduğundan, aynı tarihte bugünkü Patrikhane binasının bitişiğindeki alanda yeniden inşa ettirilmiştir. I. Dünya

29 Çamçıyants, **a.g.e.**, s. 624-625; Torkomyan, **a.g.e.**, s. 230-231; Kömürçiyân, **a.g.e.**, s. 81; Kömürçiyân, **Badmutyün Hırgızman Gosdantnubolso** (İstanbul'un 1660 Yangını Tarihi), İstanbul, 1991, s. 72.

30 Kömürçiyân, **a.g.e.**, s. 73. Eremya Çelebi'nin 1660'taki büyük İstanbul yangını anlattığı bu kitap, 892 numara ile Kudüs Patrikhanesi Koleksiyonu'nda korunan el yazmasının 2. bölümünü teşkil eder. 1996'da vefat eden tarihçi Pamukeçiyân yarısı manzum ve yarısı nesir bu eseri, önsöz ve eklerle zenginleştirerek 1991'de yayınlamıştır. Çamçıyants, **a.g.e.**, s. 691; Torkomyan, **a.g.e.**, s. 231; Kömürçiyân, **a.g.e.**, s. 81-82.

31 Çamçıyants, **a.g.e.**, s. 773-774; İncicyan, **a.g.e.**, s. 129; Torkomyan, **a.g.e.**, s. 231-232; Kömürçiyân, **a.g.e.**, s. 82; Asadur, **a.g.m.**, s. 129; Varjabedyan, **a.g.e.**, s. 13; Anonim, "Gosdantnubolso Hay Yegeğetsineri" (İstanbul Ermeni Kiliseleri), **Intartsag Oratsuyts** (Salname), İstanbul, 1900, s. 155; Anonim, **Intartsag Oratsuyts**, 1904, s. 321; Seropyan, "Asdvadzadzin (Surp) Kilisesi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, 1993, s. 341.

Savaşı'ndan sonra yıkılmış olan Kudüs Temsilciliği binasının yakın zamanlara kadar boş duran arsası üzerinde, günümüzde valiliğe ait bir lojman bulunmaktadır³². 1712'de Ana Kilise'nin kuzeyindeki Surp Sarkis Kilisesi'nde yaptırılmış olan Surp Nigoğayos sunağı ve apsisin (khoran) bema kemeri 1767'de Sultan III. Mustafa tarafından yıktırılmıştır. 1769'da, yangına karşı önlem olmak üzere, bütün cami ve kiliselerde havuz yapılmasına dair irade-i seniye çıkartılmış olduğundan, bir tulumba ile geniş bir su havuzu yapılmış, tulumbacı kadrosu oluşturulmuştur. Bu sırada kilisenin yanına yaptırılmış olan büyük duvar fazla yüksek bulunması nedeniyle yıktırılmıştır³³.

1782'deki şiddetli yangından kıl payı kurtulmuş olan Ana Kilise, Kağızmanlı Patrik Zakarya tarafından çevre duvarı içine alınmış, avlusuna büyük bir su havuzu yaptırılmış ve daimi bir tulumbacı ekibi yerleştirilmiştir. Bu eğitimsever Patrik'in döneminde, 1790'da kilisenin yakınında Şnorhk Amira Mıgırdiç Miricanyan tarafından İstanbul'daki ilk resmi cemaat mektebi kurulmuştur³⁴. Patrikhane binası ve kilisesi kompleksi Aralık 1819 yılında Patrik Edirneli Boğos'un gayretleri ve Sultan II. Mahmud'un fermanı ile büyük çaplı bir yenilemeye tabi tutulmuştur. Surp Asdvadzadzin ve bitişiğindeki iki kilise, kuzeyindeki Surp Haç ve güneyindeki Surp Vortvots Vorodman (Gök Gürlemesinin Oğulları) adları ile 25 Şubat 1820 tarihinde kutsanarak görkemli bir törenle ibadete açılmıştır. Hassa mimarı ve Krikor Amira Balyan'ın damadı olan Hovhannes Amira Serveryan'ın kalfalığını yürüttüğü bu onarımda, kilise 525.800 kuruşa, patrikhane ise 125.922 kuruşa mal olmuştur³⁵.

Kısa bir süre sonra, 18 Ağustos 1826 Hocapaşa yangınında kiliseler, Patrikhane ve Kudüs Temsilciliği yeniden harap olmuş, 1790'da açılan okul da yanmıştır. Sultan II. Mahmud'un yakın dostu ve mali danışmanı Kazaz

32 Kömürçiyen, **a.g.e.**, s. 82; Varjabedyan, **a.g.e.**, s. 14; Pamukciyan, **a.g.e.**, C. I, s. 149; Seropyan, **a.g.m.**, s. 342; Torkomyan, **a.g.e.**, s. 232-234, s. 235'te Torkomyan, Patrikhane yanındaki Kudüs Temsilcilik binasının varlığının 17. yüzyıla kadar gittiğine işaret etmektedir.

33 İncicyan, **a.g.e.**, s. 38; Avedis Berberyan, **Badmutyun Hayots** (Ermeni Tarihi), İstanbul 1871, s. 111-112 ve 458; Torkomyan, **a.g.e.**, s. 234-235.

34 Asadur, **a.g.m.**, s. 157, 159; Torkomyan, **a.g.e.**, s. 240.

35 Varjabedyan, **a.g.e.**, s. 15-16; Pamukciyan, **a.g.e.**, C. I, s. 150; Varujan Barış, "İstanbul Surları İçinde Sekiz Ermeni Kilisesi" (İ.Ü. Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi), İstanbul, 1974, s. 128; Hançer, "Kumkapui Surp Asdvadzadzin Atoranisd Mayr Yegeğetsin" (Kumkapı Surp Asdvadzadzin Patriklik Ana Kilisesi), **Nor San**, Sayı: 14, İstanbul, 1994, s. 18.

Artin'in (Harutyun Amira Bezciyan) gayretleriyle yeni bir onarım fermanı alınmıştır. Akabinde, proje için görevlendirilmiş olan Krikor Amira Balyan³⁶ (1764-1831) ve Hacı Devlet Garabed Kalfa eliyle hazırlanan plan tasarımları ile kiliseler tamamen kâgir olarak inşa edilmiştir. 10 Şubat 1828'deki temel atma töreninden sonra, - İstanbul Ermeni Patrikliği'ni temsil eden- Surp Asdvadzadzin Mayr Yegeğetsi (Tanrı Anası Meryem Ana Kilisesi)³⁷, kuzeyinde -Eçmiadzin Ermeni Katolikosluğu'na bağlı- Surp Haç Kilisesi, iki yapıya geçit veren -daha sonra yıktırılmış olan- Surp Hreşdagabed (Başmelek) Şapeli ile Surp Harutyun (Diriliş) Şapeli³⁸, bu şapelin altındaki -buradaki su kaynağının bulunduğu yere halkın isteği üzerine yaptırılan- Surp Toros Ayazması³⁹, Ana Kilisenin güneyinde -Kudüs Ermeni Patrikliği'ne bağlı- Surp Vortvots Vorodman⁴⁰ Kilisesi ve bu iki yapıyı birbirine bağlayan Vaftiz Şapeli'nden oluşan yapılar topluluğu 14 Ekim 1828'de kutsanarak ibadete

36 Balyan Ailesi mimarları için bkz., Afife Batur, "Balyan Ailesi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul, 1994, s. 35-41; Pamukciyan, **Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar- Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar**, C. III, Aras Yay., İstanbul, 2003, s. 124-126; Pamukciyan, **Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar- Biyografileriyle Ermeniler**, C. IV, Aras Yay., İstanbul, 2003, s. 89-100; Hançer, "Sultanın Mimarları Balyanlar", **Atlas Dergisi**, Sayı: 177, İstanbul, 2007, s. 96-108.

37 Ana Kilise, Hz. Meryem Ana'nın Urucu / Göğe Alınması'na ithafen "Surp Asdvadzadzin Verapokhum" adıyla kutsanmıştır. Ancak adı sadece Surp Asdvadzadzin Ermeni Patrikhane Kilisesi olarak kullanılmaktadır. Bkz., Anonim, **Intartsag Oratsuyts** (Salname), İstanbul, 1900, s. 155-156.

38 Büyük hayırsever ve güçlü bir devlet adamı olan Bezciyan öldüğünde bu kiliseye gömülmeyi arzu etmiştir ancak bunun için bir ferman gerekmektedir. Bir gün Ana Kilise'de dua ederken Sultan II. Mahmud tarafından çağrılır. Padişah, huzuruna biraz gecikerek çıkan Kazaz Artin'e neden geciktiğini sorar. Bezciyan, "inşası için ferman eylediğiniz kilisede sizin sağlığınıza dua etmekteydim" diye cevap verdiğinde, Sultan "orada kalasın, orada ölesin" der. Kazaz'ın eğilerek, "emrettiğiniz gibi orada kalabilmek için ferman veriniz efendim" cevabını gülerek karşılayan II. Mahmud ona bu fermanı ihsan eder. Bkz., Varjabedyan, **a.g.e.**, s. 32-33. 3 Ocak 1834'te ölen Bezciyan'ın mezar lahti, Patriklik Kilisesi'nin sol yanındaki Surp Harutyun Şapeli'nde yer almaktadır.

39 Bezciyan birçok Ermeninin Langa'daki Rum Theodoros Kilisesi'ndeki ayazmayı ziyarete gittiğini bildiğinden, kilisenin altındaki bu su kaynağını Surp Theodoros'a ithaf edilen bir ayazma olarak ihya etmiştir. Her yıl Surp Theodoros gününde burada ayin yapılmaktadır. Bkz., Varjabedyan, **a.g.e.**, s. 17-18. Ayazma şapeli, Theodoros'un Ermenice karşılığı olan Toros adı ile anılmaktadır.

40 Hz. İsa'nın havarileri arasında çok güçlü kişilikleriyle tanınan iki kardeş, İncil yazarı Hovhannes (Yahya) ve Hagop (Yakup), Gök Görlemesinin Oğulları anlamına gelen "Surp Vortvots Vorodman" olarak adlandırılmışlar ve bu kilise de onlara ithafen bu adla kutsanmıştır.

açılmıştır⁴¹ (Şekil: 1, 2). Üç milyon kuruş tutan ve İstanbul'da Ermenilere ait en kapsamlı yapı programına sahip olan bu külliye'nin giderlerinin yarısı Kazaz Artin tarafından karşılanmıştır⁴². Yapı topluluğunun karşısındaki Patrikhane ve yanındaki Kudüs Patrikliği Temsilcilik binaları da yenilenmiştir⁴³ (Şekil: 3). Bu inşaat faaliyetleri sırasında fakir çocukların eğitimi için bir sınıf, ilahi öğrenimi için iki derslik, yangına karşı bir havuz ve daimi tulumbacılar ekibi için odalar yaptırılmışsa da kısa bir süre sonra, 1830'da bu yapıların yerinde, banisi Bezciyan'ın adını taşıyan Mayr Varjarian Mektebi inşa edilmiştir. Bu yapıların arka sokağında, tam kilise kompleksinin bahçesiyle bitişen ve arkadan bir avlu kapısı ile bağlanan 1890 tarihli papaz konutları da patriklik kompleksinin bir parçası olarak yaptırılmıştır. Aradaki kapısı zaman içinde kapatılmış olan sıra evler, uzun süre konut olarak kiralanmıştır. Birkaç yıl önce yanarak harap olan papaz evleri halen onarılmayı beklemektedir. 1913'te mektebin eskiyen binası yıktırılıp, bugün görüldüğü şekliyle yeniden yaptırılmıştır⁴⁴ (Şekil: 5, 6).

Yüzyıllar boyunca Ermeni toplumunun hem dini hem de kültürel anlamda merkezi kilisesi olmuş olan Kumkapı Meryem Ana Kilisesi'nin müstemi-latında üç matbaa faaliyet göstermiştir. Bunlardan ilkinin 1677'de Eremya Çelebi Kömürçyan'ın (1637-1695) kurduğu matbaa olduğu sanılmaktadır. 1698-1734 yılları arasında hizmet veren ikinci matbaa Merzifonlu Krikor Tıbir, 1790'dan 1825'e kadar faal olan sonuncu matbaa ise Mıgırdiç Amira Miricanyan (1742-1800) eliyle kurulmuştur. 18. yüzyıldaki onarım sırasında geniş bir kütüphane de oluşturulmuştur. Kilisenin muganniler heyeti saray

41 Bu üç yapının en görkemlisi ve büyüğü, İmparatorluk döneminde en güçlü makam olan İstanbul Patrikliği'ne bağlı Surp Asdvadzadzin Katedrali'dir. Kiliseler arasındaki bu yapısal farklılık o dönemde Ermeni Patriklikleri arasındaki hiyerarşiyi yansıtmaktadır.

42 Torkomyan, **a.g.e.**, s. 236 ; Asadur. **a.g.m.**, s. 191; Varjabedyan, **a.g.e.**, s. 15-16; Pamukçyan, **a.g.e.**, C. I, s. 150; Kömürçyan, **a.g.e.**, s. 82, dn. 56'dan, Sultan II. Mahmud döneminde devlet maliyesinde önemli bir rolü olan Kazaz Artin'in hayatı için bkz., Diran Kelekyan, **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası**, Sene V, no. 26, s. 84-105; aynı yer, no. 27, s. 157-177.

43 Kısmi olarak yenilenmiş olan Patrikhane binası 1913'te Patrik Ormanyan'ın gayretleri ile çağdaş bir şekilde yeniden inşa edilmiştir. Kudüs Temsilciliği binası ise gelişen süreçte göçmen Ermenilere tahsis edilmiş, zamanla harap olduğundan yıktırılmış, boş bir arsa olarak bırakılmıştır. Bkz., Varjabedyan, **a.g.e.**, s. 17-18. Bugün yerinde, yukarıda sözü edilen polis lojmanı binası bulunmaktadır.

44 Torkomyan, Bezciyan Okulu'nun zamanla eskimiş olan binasının 1913'te Eknayan ve Tavşancıyan Kardeşlerin maddi katkıları ile yenileneceğini bildirmektedir. Bkz., Torkomyan, **a.g.e.**, s. 240.

saatçibaşısı Yusuf Çelebi (1680-1750) tarafından 1719'da oluşturulmuş, Koğtan adlı korosu ise 1924'te faaliyete geçmiştir⁴⁵.

18 Ocak 1845 tarihli bir fermanla 1847'de kısmi bir onarım geçiren Patriklik Katedrali'nin kitabeli ana girişinin önünde, 1870'te Vanlı Patrik Mıgırdiç Khrimyan'ın (1820-1907) gayreti ile saatli bir çan kulesi yapılmıştır. Bu kulenin üzerinde, yapımı ile ilgili bir kitabe yer almaktadır. Kiliseler 28 Aralık 1902 ile 10 Ocak 1903 tarihleri arasında büyük bir onarıma tabi tutulmuş⁴⁶, Surp Asdvadzadzin Katedrali 1985'te, 2006'da ve son olarak 2011'de elden geçirilmiştir.

Surp Vortvots Vorodman Kilisesi I. Dünya Savaşı sırasında depo olarak kullanılmış, 1940'lı yıllarda zincir ve halat fabrikası olarak işlev görmüştür. 1960 yılında avlunun kuzeybatısındaki müstemilatta bir poliklinik açılmış, 1962'de de bir morg yaptırılmıştır⁴⁷. O yıllarda sadece narteks bölümü duaya açık olan Surp Haç Kilisesi ise 1974'te onarılarak ibadete açılmış, 1990'lı yılların başında restorasyon ilkelerine aykırı bir onarımdan geçirilmiştir. İbadethane işlevine sona verilen Surp Haç Kilisesi, Harutyun Amira Bezciyan'a ithafen Kazaz Amira Bezciyan Salonu adını almış, cemaate yönelik sosyal faaliyetlerin yapıldığı bir mekân haline getirilmiştir.

Vortvots Vorodman Kilisesi, 1966 ve 1975 yıllarında Varto'da ve Lice'de meydana gelen depremlerden sonra, İstanbul'a getirilen Ermeni depremzedelerin barınağı olmuştur. Vorodman Kilisesi'nin eskiyen binasında gerekli onarımlar yapılamadığından, burada açılması planlanan 1996 yılında Habitat ve 1998 yılında Cumhuriyet'in 75. Yılı sergileri hayata geçirilememiştir. Vortvots Vorodman yerine Kazaz Amira Salonu, Cumhuriyet'in 75. Yılı sergisine ev sahipliği yapmıştır.

---

45 Pamukciyan, **a.g.e.**, C. I, s. 151; Varujan Köseyan, **250 rt Hopelinagan Huşamadyan Mayr Yegeğetsvo Tbrats Tasun Kumkapui** (Kumkapı Ana Kilisesi Muganniler Korosunun 250. Jübilesi Hatıratı), İstanbul, 1971, s. 24-25.

46 Varjabedian, **a.g.e.**, s. 34; Seropyan, **a.g.m.**, s. 342.

47 Barış, **a.g.e.**; Hançer, **a.g.m.**, s. 18.

Bir Balyan Eseri Olarak, Surp Vortvots Vorodman Kilisesi'nin Mimari Analizi

Yapısal Analiz

Patrikhane külliyesi içerisinde yer alan kilise yapısı plan şeması bağlamında ele alındığında, bazilikal bir sistemle tasarlandığı görülmektedir. Yapı zemin katta, orta nef –naos (adyan) ve iki yan neften, narteks (kavit), apsis (horan) ve koro bölümüne bağlanan güneydoğu köşesindeki bir şapelden meydana gelmektedir (Şekil: 3, 4). Koroya açılan bir kapı yan taraftaki Hovhannes Mıgırdiç Vaftiz Şapeli'ne geçit vermektedir. Üst katta ise iki ayrı merdivenle çıkılabilen galeri katı (vernadun) bulunmaktadır (Şekil: 3, 17, 22). Yan nefler orta neften yedişer sütunla ayrılmakta, narteksten itibaren sıralanan sütunların ilk çifti iki yan duvara gömülü şekilde yer almaktadır. 1998'de Vorodman projesini hazırlayan, 2000'de Patrikhane restorasyonunu ve nihayet 2011'de Vorodman restorasyonunu hayata geçiren Yüksek Mimar Kevork Özkaragöz'ün de işaret ettiği gibi, kilisenin rölövesi, ilk projede bir galeri katının bulunmadığı, inşa sırasında tasarlanarak bu galerinin yapıya eklendiği izlenimini vermektedir (Şekil: 4, 15).

Sütunlar, döneme özgü yayvan, sepet kulpu biçimindeki kemerlerle kilisenin batı-doğu aksına paralel bir hat oluşturmaktadır (Şekil: 7, 10, 18). Orta nef batı cephesinden apsise kadar eliptik, ahşap bir tonozla, iki yan nef ise düz ahşap bir tavanla kaplanmış, tonoz ve tavanlar düz profilli ahşap çıtalarla hareketlendirilmiştir (Şekil: 19-21). Bu profiller üst örtülerin kaplama tahtasının ek yerlerini de örtecek şekilde yerleştirilmiştir. Gerek sütunların dizilişi, gerek ahşap tonozun profilli tasarımı, ibadethanenin iç mekânındaki batıdan doğuya yönelimi güçlendirmektedir (Şekil: 7,10). Galeri katı, diğer İstanbul Ermeni kiliselerinde denenmemiş olan farklı bir yapıdadır. Gerçekte geleneksel Ermeni mimarisinde yaygın olmayan bir unsur olan galeri katı, bu yapıda iki farklı kotta, yan nefler üzerinde dalgalı biçimde daralarak beşinci sütuna kadar uzanmaktadır (Şekil: 11, 12). Orta aksta, aynı zamanda narteksin üst örtüsünü oluşturan ve galerinin iki yan kanadını kavisli bir hareketle birleştiren geniş bir çıkma yer almaktadır (Şekil:

16, 22)⁴⁸. U biçiminde naosu saran galeriye, narteksin sağında ve solunda yer alan genişçe iki merdivenle çıkılmaktadır (Şekil: 3, 14, 15, 17, 22, 23).

Taşıyıcı Sistem ve Cephe Özellikleri

Yapının taşıyıcı sisteminde iki farklı uygulama görülmektedir. Dış duvarlar yığma yapıım sistemi ile çözümlenmiş, iç kolonlarda, çatı ve galeride ise ahşap sistem uygulanmıştır. Sütun ana taşıyıcıları yaklaşık olarak 24 x 24 cm ebadındaki ahşap dikmelerden oluşmaktadır. Yalın bırakılmış silindirik sütunlar arasındaki yayvan ahşap kemerler, çitalar ve bağdadi sıva ile oluşturulmuş olup, taşıyıcılık işlevleri bulunmamaktadır (Şekil: 16, 18, 21). Restorasyonda kimi noktalarda temizlenen yüzeyler boyanmadan özgün haliyle bırakılmıştır (Şekil:11).

İç mekânın ölçülü bezeme programına karşın, dış cepheler tamamen yalın bir görünüm aksettirmektedir. Çatı, beşik tonoz biçiminde olup, alaturka tarzı kiremitle kaplanmıştır⁴⁹. Çatı çevresi, iç bükey formunda, profilli bir saçakla sınırlandırılmıştır. Zamanla yapının çatlamasını önlemek için demir kamalar kullanılmıştır (Şekil: 30-32, 34).

Pencere düzeni, gün ışığıyla aydınlık bir iç mekân elde edecek şekilde tasarlanmıştır. İç mekânda kemer dizilerine paralel bir düzende alt ve üst kotta pencere açıklıkları sıralanmaktadır (Şekil: 4). İki kanatlı demir bir kapı ile açılan batı cephesinde üçlü bir pencere düzeni vardır. Zemin kat pencerelerinin üzerinde, kemerin yükünü hafifleten kâgir lentolar görülmektedir. Pencerelerde, dışarıdan demir parmaklıklar, içeriden ise demir kepenkler yerleştirilmiştir⁵⁰. Güney cephede yan avluya açılan bir kapı mevcuttur (Şekil: 30-32). Yapının apsisi dışarı taşkın dairesel bir formdadır (Şekil: 4, 33). Restorasyonda kilisenin dış cephe sıvaları sökülmüş, tamamen horasan harcı ile sıvanmıştır. Batı girişinin önüne, sadece ana kapıyı içine alacak

48 Kilisede yürütülen rölöve çalışmasında özellikle galeri katında, ahşap tavan örtüsünün ve yer döşemesinin, birçoğu yerinden sökülmüş olan doğramaların oldukça zarar gördüğü saptanmıştır.

49 Rölöve çalışmasında, çatıda oluşan önemli hasarlar sebebiyle, binanın kısmen su aldığı saptanmıştır.

50 Rölöve sırasında, sadece demir parmaklık ve kepenklerin kısmen yerinde kaldığı tespit edilmiş, özgün durumunu koruyan doğrama ve demir kepenkler ayrıntılı olarak fotoğraflanmış, onarım sırasında emsal alınmak üzere projelendirilerek belgelenmiştir.

biçimde, çelik konstrüksiyonlu ve camekânlı bir ön giriş bölümü eklenmiştir (Şekil: 35). Avluda yer alan danışma ve teknik merkez binasının çatı örtüsü de yenilenmiştir.

Dekoratif ve Simgesel Unsurlar

Yapının iç mekân tasarımı, zemin ve galeri katı olmak üzere bütününü kavrayan, ahenkli ve dengeli bir bezeme anlayışını yansıtmaktadır. Kilisenin üst tonozunun merkezindeki ahşaptan, ışınsal oval motif, nur kaynağı olan Tanrısal vahyi betimlemektedir (Şekil: 23-29). Galeri katındaki çıkmamanın altı da aynı biçimde ışınsal bir motifle değerlendirilmiştir. Kare kesitli, yivli, S ve C kıvrımları ile hareketlendirilmiş korkulukların sıralandığı merdiven ve üst galeri trabzanları oldukça geniş profilli olup, özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyıla uzanan Türk Barok üslubuna özgü bir detay olarak dikkati çekmektedir⁵¹ (Şekil: 12, 17, 22-23).

Apsisin üst tarafında, ahşap tonozun yüzeyini kavrayan sepet kulpu formundaki basık kemer kademeli silmelerle çerçevelenmiş, orta aksta altın yaldızlı haç motifli küçük bir madalyonla vurgulanmıştır. Apsis, altın yaldızlı ince silmelerle hareketlendirilmiş bema kemeriyle naosa açılmaktadır. Kemerin yüzeyindeki orijinal yaprak motiflerinin üzerine sonraki dönemde kutsal kitabı tutan iki melek figürü resmedilmiştir. Restorasyon aşamasında kabaran bu resimler kazınarak altındaki barok akantus yaprakları ortaya çıkartılmış, temizlenip tamamlama işlemleri yapılmıştır (Şekil: 8, 9).

Apsis yarım kubbesi, kilit taşından ışınsal dağılan -bir istiridye motifi oluşturacak biçimde- on üç yivle bölümlenmiştir. Burada, Hz. İsa ve on iki havarisini sembolize eden bir kompozisyondan söz edilebilir. Yarım kubbede, sütunlar arası kemerlerde ve mekânın tonoz örtüsünde, aydınlatma kandillerinin taşıyıcı öğeleri olan demir askı çubuklar yerleştirilmiştir. Apsisteki ana sunaktan başka sağda ve solda iki yan sunak bulunmaktadır. Böylece iç mekânın doğusunda, İstanbul Ermeni Kiliselerinde sıkça uygulanmış olan üçlü sunak tasarımı meydana getirilmiştir⁵² (Şekil: 8, 9). Yalın pilastrlarla

51 Eyice, "XVIII. Yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-Klasik Üslubu", **Sanat Tarihi Yıllığı**, C. IX-X, İstanbul 1980; Ortaylı, "İstanbul'da Barok", **Tarih ve Toplum**, C. 5, S. 28, İstanbul, 1986, s. 23-26

52 Sunaklar, özellikle Ermeni Apostolik Kilisesi liturjisine özgü bir unsur olan yüksekçe, yanal basamaklarla geçiş veren, mermer bir platform üzerinde yükseltilmiştir. Ermeni Kiliselerindeki bu üçlü sunak tasarımının Teslis veya Kutsal Üçleme'ye yani "Baba-

desenlenmiş mermer platform (Şekil: 9) üstünde yükselen, bitkisel başlıklı birer yivli sütunla ve meşale formlarıyla sınırlanan ahşap ana sunak masası, renklendirilmiş yüksek kabartma üzüm salkımları, asma dalları ve yapraklarıyla dekore edilmiş bir çerçeve ile zengin bir görünüm aksettirmektedir. Dikdörtgen sunak, altın yaldızlı ışınsal bir bezemenin merkezinde yer alan ve Hz. İsa'yı sembolize eden kuzu figürü ile taçlanmış, sunağın alınlığında büyük harflerle yazılmış "İşte Allah'ın Kuzusu" vecizi ile anlamlandırılmıştır (Şekil: 13). Apsis kemerinin yan taraflarındaki altın yaldızlı haç kabartmalarının dikdörtgen çerçeveleri ve yuvarlak kavisli derin nişlerle oluşturulan iki yan sunak çiçekli plastik alçı kabartmalarla bezenmiştir (Şekil: 9, 28).

Yapının ana taşıyıcı strüktürünü oluşturan sütunlar, üçlü yumurta dizisi, akantus yapraklı bordürle çevrili, İyon üslubuna öykünen başlıklarla tamamlanmıştır (Şekil: 24, 25). Yalın bırakılmış kemerlerin yüzeyindeki tek dekoratif öge, başlıklarla birleştikleri noktalara yerleştirilen içleri ışınsal-haç motifli oval madalyonlardır (Şekil: 26, 27). İbadethanenin ahşap tavan örtüsünde, metal bir malzemeyle yapılmış ve dairesel örgülü madalyonlarla gizlenen havalandırma delikleri, mekânın fiziksel yapısının iyileştirilmesi bağlamında işlevsel ve estetik bir ayrıntı olarak dikkati çekmektedir (Şekil: 10). Restorasyonda zemin Marmara mermeri ile döşenmiştir.

1998 yılında Patrik Mesrop Mutafyan'ın isteği üzerine başlatılan restorasyon projesi, 1999 Marmara depreminde Patrikhane binasının ciddi bir biçimde hasar görmesi üzerine durdurulmuştur. Yıkılmaya yüz tutmuş olan Surp Vortvots Vorodman Kilisesi'nin yenilenmesi 2010 Avrupa Kültür Başkenti programı vesilesi ile yeniden gündeme getirilmiştir. Yedi ay süren özenli bir onarıma tabi tutulan kilise yaklaşık yüz yıl aradan sonra, 28 Aralık 2011 tarihinde yapılan resmi ve dini törenlerle tekrar açılmış, burayı bir kültür merkezi haline getirmek isteyen Patrik'e ithafen "Surp Vortvots Vorodman Kilisesi-Patrik Mesrop Mutafyan Kültür Merkezi" adı verilmiştir. Bu restorasyon 2010 Avrupa Kültür Başkenti İstanbul Komitesi ve Ermeni Cemaatinin, diğer bir deyişle devlet-cemaat işbirliğinde gerçekleştirilen bir çalışma olması açısından da ayrı bir önem taşımaktadır. Dini işlevini sürdüreceği olan Vortvots Vorodman Kilisesi-Patrik Mesrop Mutafyan Kültür Merkezi, yüzyıllara dayanan tarihsel geçmişi ve özgün mimari yapısı ile bundan böyle çeşitli konser, sergi, konferans ve benzeri sanatsal ve kültürel etkinliklerin yeni adresi olarak, İstanbul'un sanat ve kültür yaşamında özel bir yer tutacaktır.

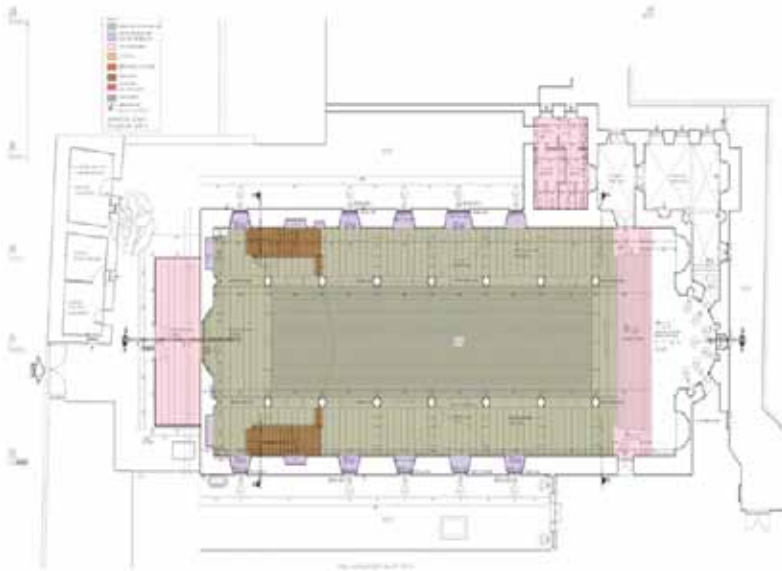
Oğul-Kutsal Ruh"a gönderme yaptığı söylenebilir.

Şekil 1: Kumkapı Ermeni Patrikhane Kompleksi'nin Vaziyet Planı, (Jacques Pervitich Sigorta Haritalarında İstanbul)

Şekil 2: Kumkapı Patrikhane - Kilise Kompleksi - Bezciyan Okulu - Papaz Evleri (koyu renkli çatı Vorodman Kilisesi (hava fotoğrafı - kaynak: www.ibb.gov.tr)

Şekil 3: Vorodman Kilisesi Restorasyon Müdahale Zemin Kat Planı (Y. Mimar Kevork Özkaragöz)

Şekil 4: Vorodman Kilisesi Analitik Rölöve-A-A Kesiti,
(Y. Mimar Kevork Özkaragöz)

Şekil 5: 19. Yüzyılda Ermeni Patrikhanesi – en soldaki yapı Kudüs
Temsilciliği (K. Özkaragöz Arşivi)

Şekil 6: İstanbul Ermeni Patrikhanesi 1913 (Manuel Çıtak Arşivi)

Şekil 7: Surp Vortvots Vorodman Kilisesi batıdan apsis yönüne doğru – Restorasyon (K. Özkaragöz Arşivi)

Şekil 8: Apsisten detay-Restorasyon öncesi (M. Çıtak Arşivi)

Şekil 9: Ana ve yan sunaklar-mermer platform - Restorasyon sonrası (K. Özkaragöz Arşivi)

Şekil 10: İç mekân-batıdan apsis yönüne - Restorasyon sonrası
(K. Özkaragöz Arşivi)

Şekil 11: İç mekân- konser düzeninde - Restorasyon sonrası
(K. Özkaragöz Arşivi)

Şekil 12: Güney batıdan apside doğru (K. Özkaragöz Arşivi)

Şekil 13: Apsisten detay- Açılış sonrası (K. Özkaragöz Arşivi)

Şekil 14: Doğudan batıya-galeri katı - Restorasyon
(K. Özkaragöz Arşivi)

Şekil 15: Galeria çıkışı-sıva kaldırıldığında ortaya çıkan örülmüş pencere açıklığı (K. Özkaragöz)

Şekil 16: Doğudan kuzey yan nef ve galeri katı (K. Özkaragöz Arşivi)

Şekil 17: Galeri katı güney çıkışı- Restorasyon sonrası
(K. Özkaragöz Arşivi)

Şekil 18: Sütun- yan nef tavanı ve kemerden detay-Restorasyon
(Kevork Özkaragöz Arşivi)

Şekil 19: Kuzeydoğudan yan nef tavanı ve yan galeri-Restorasyon öncesi (M. Çıtak Arşivi)

Şekil 20: Galeri katı - kemer dizisi ve tonoz - Restorasyon öncesi (M. Çıtak Arşivi)

Şekil 21: Kuzey yan galeri-nef tavanı ve kemerler-Restorasyon
(K. Özkaragöz Arşivi)

Şekil 22: Galeri katı - Restorasyon (K. Özkaragöz Arşivi)

Şekil 23: Vorodman Kilisesi apsisten batıya doğru- galeri ve ana giriş
(K. Özkarağöz Arşivi)

Şekil 24: Sütun başlıkları – Restorasyon öncesi (M. Çıtak Arşivi)

Şekil 25: Sütun başlıkları - Restorasyon (K. Özkaragöz Arşivi)

Şekil 26: Kemerde haçlı madalyon-Restorasyon öncesi (K. Özkaragöz Arşivi)

Şekil 27: Özgün boyası bırakılmış kemerler ve haçlı madalyon- Restorasyon sonrası (K. Özkaragöz Arşivi)

Şekil 28: Yan sunaktan bezeme detayı- Restorasyon öncesi (M. Çıtak Arşivi)

Şekil 29: Orta nef tonozunda merkezi oval madalyon – Restorasyon öncesi (M. Çıtak Arşivi)

Şekil 30: Vortvots Vorodman Kilisesi batı cephesi – Restorasyon (K. Özkaragöz Arşivi)

Şekil 31: Vortvots Vorodman Kilisesi kuzeybatıdan – Restorasyon
(K. Özkaragöz Arşivi)

Şekil 32: Güney yan cephede örülmüş pencere açıklığı – Restorasyon
(K. Özkaragöz Arşivi)

Şekil 33: Doğudan dışa taşkın dairesel apsis cephesi ve saçaktan detay – Restorasyon öncesi (M. Çıtak Arşivi)

Şekil 34: Kuzeybatıdan Vortvots Vorodman Kilisesi beşik tonozu – Restorasyon öncesi Solda Surp Asdvadzadzin Patrikhane Kilisesi çatıları (K. Özkaragöz Arşivi)

Şekil 35: Kuzeybatıdan Vortvots Vorodman Kilisesi- batı cephesine eklenen camekânlı ön giriş (K. Özkaragöz Arşivi)